

ANBRAGT, STERILISERET OG UDSKREVET

– EN INTRODUKTION TIL ÅNDSSVAGEANSTALTERNES HISTORIE

**AF POUL DUEDAHL,
PROFESSOR I HISTORIE,
AALBORG UNIVERSITET**

Danmarks første specialiserede anstalter for psykisk udviklingshæmmede – eller åndssvage som de blev kaldt – opstod i midten af 1800-tallet. Det skete som et led i tidens bestræbelser på at skaffe samfundets afvigere bedre forhold og aflaste deres familier – og i bedste fald ”helbrede” afvigelsen, så de kunne vende hjem som normale, produktive samfundsborgere efter endt behandling. De første danske åndssvageanstalter var Gammel Bakkehus på Frederiksberg, som blev grundlagt i 1855, og De Kellerske Anstalter, som kom til verden i København ti år senere. Begge var private indretninger, men der var mulighed for, at familier kunne få offentlig støtte, hvis de ønskede at få

et familiemedlem anbragt. For mange af samfundets svageste medborgere var anstalterne et klart humanitetsfremskridt. Her blev de passet og plejet, og der blev draget omsorg for, at de ikke blev udnyttet af andre. Anstalterne blev da også fra begyndelsen en stor succes og etablerede i løbet af få år adskillige filialer rundt om i hele hovedstadsområdet.

De åndssvage bliver farlige

Men synet på de åndssvage ændrede sig i tiden op mod århundredskiftet. De skyldes særlig to naturvidenskabsmænd, nemlig Charles Darwin (1809-1882) og Gregor Mendel (1822-1884). Darwin var manden, der fremsatte teorien om, at menneskeslægten udvikler sig gennem de bedst egnedes overlevelse, og Mendel fremsatte teorien om, at organismers egenskaber går i arv. På grund af

anstalterne – hvor samfundet bespis-te samfundets svage – var det som om, den naturlige udvælgelse var ved at blive sat ud af kraft, mens arveanlæggene måske gjorde, at svagheden gik i arv. Man begyndte at betragte de åndssvage som uhelbredelige og deres formering som farlig for samfundet. Derfor blev anbringelse af åndssvage fra omkring århundredskiftet vigtigere end selve behandlingen, og forsøget på at begrænse de åndssvages antal en statsopgave.

Anstalten i Brejning

Gammel Bakkehus og dens forskellige filialer blev af samme grund omdannet til en anstalt, som skulle tage sig af de åndssvage på Sjælland og Lolland-Falster, mens Den Kellerske Anstalt fik til opgave at anlægge en helt ny åndssvageanstalt for Jylland og Fyn. Anstaltens leder, Christian

De Kellerske Anstalters nybyggede hovedkvarter i Brejning, fotograferet omkring 1900. Foto: Museet Kellers Minde.

Keller, fandt et egnet sted i Brejning på sydsiden af Vejle fjord, hvor han stod bag opførelsen af et omfattende anstaltskompleks i perioden fra 1899 til 1903, og Danmarks største åndssvageanstalt var en realitet. Herude på landet kunne de åndssvage bo under forholdsvis frie rammer, da anstalten ikke var omgivet af afskærmende mure, og samtidig befandt de sig på behørig afstand af det omgivende samfund.

De Kellerske Anstalter blev på den måde en slags samfund i samfundet. En selvforsynende anstalt, som i høj grad var drevet af patienterne selv. For nogle patienter blev opholdet i

Brejning, langt væk fra familien, opfattet som et indgreb i deres liv, for andre blev det betragtet som et gode, fordi de pludselig følte sig nyttige og slap for andre menneskers nysgerrige blikke.

Første Verdenskrig og racehygiejnen

Det næste, som fik afgørende betydning for synet på de åndssvage, var Første Verdenskrig. Et utal af unge, sunde og raske mænd mistede nemlig livet i verdenshistoriens hidtil blodigste kamphandlinger, og tabene blev udråbt som en katastrofe for

befolkningskvaliteten i Europa. Da lægerne samtidig var blevet i stand til at holde liv i alt, frygtede de, at den naturlige udvælgelse, som Darwin havde skrevet om, var sat endegyldigt ud af kraft. Derfor kom de åndssvage, med deres tilsyneladende farlige arveanlæg i offentlighedens søgelys.

Videnskabsmændenes undergangs visioner gjorde et stort indtryk på tidens lovgivere, og mirakelkuren fandt de i et værk af Charles Darwins nyligt afdøde halvfætter Francis Galton (1822-1911), hvori han lancerede den såkaldte eugenik eller racehygiejne som et middel til at styre og forbedre befolkningskvaliteten – eller

Vagthuset ved havnen på Livø-anstalten. Bagved ligger funktionærboligen og tre pavilloner med sove- og spisesale til de internerede. Fotograferet 1912. Foto: Museet Kellers Minde.

”racekvaliteten”, som det hed i tidens terminologi. Med racehygiejnen kunne man begrænse de åndssvages antal. Bl.a. gennem ægteskabsforbud, kastrering og sterilisation.

USA var et foregangsland, da staten Indiana allerede før krigen havde indført en racehygiejnellovgivning, og i 1922 var det Danmark, der fik sine første racehygiejniske paragraffer. De forbød åndssvage at indgå ægteskab.

Sprogø og Livø

Året efter lykkedes det Christian Keller at erhverve Sprogø midt i Storebælt og indrette den til et kvindehjem med plads til 22 såkaldt moralsk åndssvage kvinder. I forvejen havde man en ø til de såkaldt asociale åndssvage mænd, som ofte begik kriminalitet eller stak af fra hovedanstalten, nemlig Livø i Limfjorden. Åndssvagheden hos beboerne på de to øer bestod først og fremmest i deres mangel på selvbeherskelse. De skillende havstrømme gav dem på

den måde et forholdsvis frit liv ude på øerne og beskyttede det omgivne samfund mod den samfundsfare, der lå i, at de kunne sætte såkaldt ”defekt afkom” i verden. Her boede de helt uden mulighed for samkvem med mennesker af det modsatte køn, og anbragt på ubestemt tid, eftersom det var overlægen, som bestemte, hvornår de måtte forlade øerne igen.

Sterilisationslovene 1929 og 1934

I den forstand var det en lettelse for enkelte af dem, da den socialdemokratiske ledede regering i 1929 gennemførte en lov, som gav adgang til at sterilisere og kastre personer med legemlige handicaps, sindssygdomme, epileptikere og åndssvage. Loven var nemlig en midlertidig forsøgslov vedtaget for en femårig periode og sterilisationen hvilede på frivillighed. Frivilligheden bestod i valget mellem udsigten til at tilbringe mange år på en ø-anstalt eller lade

sig lægge under kniven for at kunne komme ud i samfundet igen.

Loven var den første sterilisations- og kastrationslov for et europæisk land og gjorde med ét slag Danmark til førende på området. I 1934 blev loven gjort permanent, og der blev indført mulighed for tvangssterilisation. Det betød, at det nu var helt op til overlægen at vurdere, om man skulle fratages muligheden for at sætte børn i verden, når samfundsmæssige hensyn talte for det. Den skulle danne et beskyttende lag omkring den spæde danske velfærdsstat. Filosofien var, at alle mennesker havde ret til hjælp, men de ”degenererede” skulle til gengæld skulle miste retten til at sætte afkom i verden.

Samtidig blev landets læger, lærere, præster og embedsmænd pålagt at indberette alle døve, blinde og åndssvage mennesker til myndighederne, og der blev givet store beføjelser til at inddrage åndssvage mod deres og familiens vilje og beholde dem under statens forsyng. Det betød, at

En flok anbragte kvinder på dampskibsbroen ved Brejning, fotograferet i 1929. Foto: Børkop lokalhistoriske arkiv.

landets åndssvageanstalter voksede. Bl.a. blev De Kellerske Anstalter udvidet med et større anstaltskompleks i Sølund ved Skanderborg.

Et par år senere blev loven fulgt op af endnu et par racehygiejniske stramninger. En lov om svangerskabsafbrydelse i 1937 og en ny ægteskabslov i 1938, som forbød alle sindssyge, åndssvage, psykopater, alkoholikere og epileptikere at indgå ægteskab.

Anden Verdenskrig – og menneskerettighederne

Krige har det med at ændre menneskesynet, og Anden Verdenskrig var

ingen undtagelse. Først og fremmest på grund af det omfattende folkemord på jøder, homoseksuelle og handicappede i Nazityskland, som var stærkt medvirkende til oprettelsen af De Forenede Nationer (FN) i 1945 og formuleringen af en menneskerettighedserklæring i 1948, og som slog fast, at alle mennesker – uanset, at de er forskellige – er grundlæggende ligeværdige. Erklæringen fik stor betydning i en tid præget af afkolonisering, men beskyttede kun i begrænset grad mennesker anbragt under forsorg, som man stadig anså som en trussel mod befolkningssundheden. Derfor fortsatte

tvangssterilisationerne ufortrødent i årene efter.

Normaliseringens periode

Alligevel fik den generelle ændring i menneskesynet en afsmittende virkning på synet på åndssvage. Bl.a. gennem tilblivelsen af en forældreforening, ”Kellers Minde”, i 1951, der siden tog navneforandring til Landsforeningen for Evnesvages Vel (LEV), og som sammen med en række læger og embedsmænd kritiserede brugen af overdreven institutionalisering og tvangssterilisation. En af dem var Niels Erik Bank-Mikkelsen (1919-1990), der som ung jurist selv havde

*Sprogø
Kvindehjem, der
blev nedlagt i 1961.
Fotograferet 1935.
Foto: Museet
Kellers Minde.*

ekspederet mange af sterilisations-sagerne, men som ny forsorgschef i 1959 revolutionerede åndssvagefor-sorgen i Danmark ved at lancere ide-en om, at åndssvage – eller evnesvage som de nu blev kaldt – skulle have en tilværelse ”så nær det normale som muligt”. Og han anså det ikke som normalt at være indkvarteret på store institutioner og at blive steriliseret.

To år senere, i april 1961, blev ø-anstalterne Livø og Sprogø nedlagt. Samtidig fik patienterne på De Kellerske Anstalter lov at gå i deres eget tøj, anstalternes store sovesale blev nedlagt og målet gik i retning af at optage beboerne i det omkringliggende samfund igen. Sideløbende ændrede omverdenens syn på dem sig langsomt til en mere positiv indstilling over for tanken om integration.

Fødselsbegrænsning på tilbagetog

Bank-Mikkelsen var af den overbevisning, at et seksualliv var en menneskeret og hørte med til en normal

tilværelse. Derfor skulle man ikke forbyde det, men sætte ind med rådgivning og tilbyde prævention. Det var dog først med p-pillens indtog og muligheden for fri abort, at synet på seksualitet ændrede sig i det omgivende samfund. Muligheden for tvangsindgreb over for udviklingshæmmede i Danmark blev afskaffet i 1967 og over for kriminelle i 1972. På dette tidspunkt var over 11.000 individer blevet steriliseret, og de fleste af sterilisationerne var foretaget på lettere udviklingshæmmede. Samme år blev det første ægteskab indgået mellem to patienter i Brejning, selvom tilladelsen blev givet under forudsætning af, at de blev boende på institutionen. Først i 1989 blev ægteskabslovens særparagraffer helt afskaffet, og året efter blev De Kellerske Anstalter nedlagt. I alt 13.000 patienter havde opholdt sig på dem i tidens løb.

I dag er udviklingshæmmede medborgere på lige fod med alle andre. De må tænke, tro og tale, som de vil, deltage i den offentlige debat og øve

politisk indflydelse. Langt flere end nogensinde i danmarkshistorien bor nu i egne boliger, de har kæresten og går i seng med hinanden, og de lever i højere grad end før på deres egne betingelser. I den forstand er åndssvageanstaltens og racehygiejns historie slut. Stort set.

Hvor står vi nu?

Har vi stadig noget af fortidens tankegods tilbage nu om dage?

I dag accepterer læger og politikere, og folk i almindelighed, fosterdiagnostik, som gør det muligt for gravide at vælge fosteret til eller fra. Er det et udtryk for, at vi mener, at nogle børn ikke er værdige til at leve, eller at de vil få en ringere livskvalitet?

Og er det et levn fra gamle dage, når udviklingshæmmede tilbydes ”genetisk rådgivning” for samfundets, deres egen og de potentielle børns skyld?

RELEVANT LITTERATUR

Duedahl, Poul: *Billeder fra en anden verden. De Kellerske Anstalters Historie*, København 2019.

Kirkebæk, Birgit: *Da de åndssvage blev farlige*, København 1993.

Kirkebæk, Birgit: *Defekt og deporteret. Livø-anstalten 1911-1961*, København 1997.

Kirkebæk, Birgit: *Letfærdig og løsagtig. Kvindeanstalten Sprogø 1923-1961*, København 2004.

Kirkebæk, Birgit: *Normaliseringens periode. Dansk åndssvageforsorg 1940-1970*, København 2001.

Koch, Lene: *Racehygiejne i Danmark 1920-56, 3. udg.*, København 2014.

Koch, Lene: *Tvangssterilisation i Danmark 1929-67*, København 2001.

Kragh, Jesper Vaczy m.fl.: *På kanten af velfærdsstaten. Anbragte og indlagte i dansk socialforsorg 1933-1980*, Odense 2013.